

شعارهای شیعی بر سکه‌های حکمرانان ایران از سده دوم تا پایان سده هشتم هجری^۱

میرزا محمد حسنی^۲

استادیار گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران

چکیده

سکه‌های اسلامی افزون بر کاربرد اقتصادی در دوره‌هایی به ابزاری تبلیغاتی برای گسترش باورهای اسلامی تبدیل شدند و کارکردی تبلیغی-ارشادی پیدا کردند. سکه‌های ضرب شده در ایران و در فاصله سده‌های دوم تا پایان سده هشتم هجری در بردارنده تنوع قابل توجهی از شعارهای دینی-مذهبی است. حکمرانان با انتخاب آیاتی از قرآن و عباراتی با مضامین دینی، باورها و در مواردی دیدگاهی سیاسی گرایش‌های مذهبی خود را به معرض نمایش می‌گذاشتند. در این مقاله تلاش شده به این پرسش پاسخ داده شود که: کدام یک از شعارهای نمود یافته بر سکه‌ها در بازه زمانی سده‌های دوم تا پایان سده هشتم هجری بیانگر گرایش‌های شیعی حکمرانان یا همسویی آنان با جریان‌های شیعی بوده است؟ بررسی‌ها نشان می‌دهد شعارهای شیعی به تفکیک شامل: آیه ۲۳ سوره شوری_ علی ولی الله_ نام دوازده امام و کلمه «و آله» در ادامه صلوات است. ضرب سکه‌های طراز شیعی در کنار سکه‌هایی با شعارهای سنی، علاوه بر نواحی شمالی ایران در دیگر نواحی جغرافیای سیاسی ایران در بازه زمانی مورد بحث تداوم یافت.

کلیدواژه‌ها: سکه‌های اسلامی، شعارهای شیعی، تشیع دوازده امامی، علی ولی الله.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۸/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۱۰

۲. رایانامه: mohamadhassani68@yahoo.com

مقدمه

نخستین سکه‌های رایج در قلمرو شرقی خلافت، سکه‌های عرب-ساسانی بودند. از همان زمان پشت و روی سکه‌ها به جایی برای عرضه عبارات و شعارهای دینی بدل شد. یعنی این سکه‌ها افزون بر کاربرد اقتصادی و مالی، کارکردهای تبلیغی و دینی نیز یافتند. بر سکه‌های عرب-ساسانی عبارات و شعارهای اسلامی مانند بسم الله/بسم الله ربی/بسم الله ربی الحکم/بسم الله ربی الرحمن/بسم الله العزیز/ بسم الله الملك و... ضرب می‌شد (نک. عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۴۵؛ شمس اشراق، ۱۳۶۹: ۱۰). از دوره خلافت عبدالملک بن مروان (حک: ۶۵-۸۶هـ) با رواج سکه‌های اسلامی، اگرچه چهره‌های انسانی از سکه‌ها حذف شد، اما درج نوشته‌های عربی با مضامین دینی و آیاتی از قرآن ادامه یافت. عباراتی چون لا اله الا الله، وحده لا شریک له، الله احد، الله الصمد، لم یلد و لم یولد و لم یکن کفواً احد/ محمد رسول الله / ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون و ... در سکه‌های دوره اموی دیده می‌شود (اشپولر، ۱۳۷۳: ۳/۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۹۶). در سال‌های پایانی خلافت اموی و آغاز جنبش عباسیان سکه‌ها به محلی برای عرضه شعارهای مذهبی شیعی بدل شد. این مقاله با بررسی سکه‌های بازمانده از سده‌های دوم تا هشتم هجری، به دنبال پاسخ به این پرسش است که کدام یک از شعارهای نمود یافته بر این سکه‌ها در این سده‌ها بیانگر گرایش‌های شیعی حکمرانان یا همسویی آنان با جریان‌های شیعی بوده است؟

قرن دوم هجری و ظهور شعارهای شیعی بر سکه‌ها و تداوم آن در قرون بعد

با افول تدریجی قدرت امویان و آغاز جنبش عباسیان در ربع اول قرن دوم هجری شاهد قیام‌هایی علیه امویان هستیم. اقدامات نظامی این شورشیان و تسلط آن‌ها بر نواحی مختلف با ضرب سکه‌های نقره و مسین همراه بود. باورهای مذهبی این انقلابیون سبب تغییر و تحول شعارهای مذهبی بر سکه‌ها شد. بررسی این سکه‌ها روند تدریجی تغییر شعارها بر سکه‌های اسلامی را

نشان می‌دهد که خود تابعی از تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوره مورد بحث است. یکی از نخستین تغییرات قابل توجه نمود بخشی از آیه ۲۳ سوره شوری بر سکه‌هاست. در این آیه بر دوستی با اهل بیت پیامبر (ص) تأکید شده است، به همین دلیل این آیه به عنوان شعاری شیعی معرفی شده است (وثیق، ۱۳۸۶: ۹۰). اما پژوهشگران در مورد کاربرد این آیه بر سکه‌ها دیدگاه‌های متفاوتی مطرح کرده‌اند: این آیه شعاری عباسی است (مایلز، ۱۳۷۲، ۳۲۰/۴)، شعار طرفداران خاندان پیامبر است (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۳)، این سکه‌ها، سکه‌های انقلابیون شیعی و آوردن این آیه بر سکه‌ها دلیلی بر شیعه بودن است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۹، ۴۶)، این آیه شعاری شیعی و کاربرد آن بر سکه‌ها نشانه‌ای از مخالفت با امویان و هواداری از آل علی (ع) و آل عباس است (ترابی طباطبایی و وثیق، ۱۲۷ یادداشت ۲). با توجه به مضمون این آیه بنظر می‌رسد نمایش آن بر سکه‌ها بیانگر تبلیغ باورهای شیعی توسط حکمرانی باشد که سکه به نام یا به فرمان او ضرب شده است. بنابراین آیه ۲۳ سوره شوری اولین شاهد از نمود گرایش‌های شیعی بر سکه‌هاست.

«قل لا اسئلكم علیه اجراً الا الموده فی القربی» ترجمه قرن چهارم هجری: «بگویی که نه خواهیم از شما بر آن مزدی مگر دوستی اندر خویشاوندی» (طبری/تفسیر، مجلد ۳، ۱۳۹۳: ۱۶۴۱/۶). این آیه نخستین بار بر سکه‌های «عبداللّه بن معاویه» انقلابی ضد اموی در آغاز قرن دوم هجری مشاهده می‌شود.^۳ عبداللّه بن معاویه در فاصله سال‌های ۱۲۷ تا ۱۲۹ هجری سکه‌هایی از جنس نقره و مس با شعار شیعی «قل لا اسئلكم علیه اجراً الا الموده فی القربی» در این شهرها ضرب کرد:

۳. در پژوهشی کهن‌ترین سوابق نمود تشیع بر سکه‌های اسلامی گزارشی تأیید نشده از ضرب سکه در دوره خلافت امام علی (ع) ضرب سال‌های ۳۵ و ۴۰ هجری در بصره عنوان شده است (سرافرازی، ۱۳۹۴: ۹، ۱۰، ۱۲). انتساب سکه‌هایی به دوران خلافت امام علی (ع) توسط نقشبندی نیز مطرح شده است (نقشبندی، ۱۳۶۹: ۳۳، ۳۴). آن چه مسلم است تاکنون سکه‌ای با نام خلفای راشدین به دست نیامده و شواهد سکه‌شناختی این گزارش را تأیید نمی‌کند (سرافراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۱۳۷؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۲۲). تأکید می‌شود ضرب نشدن سکه به نام خلفای راشدین به معنای رواج نداشتن سکه‌های عرب ساسانی در دوره این خلفا (دوره خلافت عثمان و علی بن ابی طالب) نیست.

سال ۱۲۷هـ: جی/الجزیره/واسط (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۰) و ماهی (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۴).

سال ۱۲۸هـ: ری/رامهرمز/کوفه/واسط (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۰) / جی (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۴).

سال ۱۲۹هـ: ماهی / جی / دربجرد^۴ (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۱ تا ۳۳؛ شمس اشراق، ۱۳۶۹: ۵۷) ری / اصطخر (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۴). این مدعی امامت با اینکه به طور مستقیم از اولاد امام علی (ع) نبود، بلکه از نسل برادر او جعفر بن ابی طالب بود می توانست بر این اساس که از خاندان بنی هاشم است ادعای حکومت کند. عبدالله بن معاویه خود را فردی می دانست که شعار «الرضاء من آل محمد» (به معنای: شخصی مورد قبول از خاندان پیامبر) شامل حالش می شد (هالم، ۱۳۸۹: ۵۶، ۵۷). در سال ۱۲۹هـ بعد از کشته شدن عبدالله بن معاویه پیروانش تا سال ۱۳۰هـ که مغلوب امویان شدند در برخی از نواحی به ضرب سکه ادامه دادند (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۳). قابل ذکر است نام عبدالله بن معاویه بر درهم های نقره نیامده و این سکه ها بی نام ضرب شده، اما بر فلس های مسی ضرب ری در سال ۱۲۹هـ نام او به صورت «الامیر عبدالله بن معاویه» و شعار شیعی «قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی» آمده است (همان: ۱۲۵). در قدیمی ترین درهمی که در سال ۱۲۷هـ در شهر جی ضرب شده این آیه به صورت کامل تر و بدین صورت آمده است: «قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی و من یقترف حسنه نزد له فیها حسناً» (همان: ۱۲۳). ترجمه قرن چهارم هجری از قسمت دوم آیه: «و هرکسی کند نیکی بیفزاییم او را اندر آن نیکی» (طبری/تفسیر، مجلد ۳، ۱۳۹۳/۶: ۱۶۴). علاوه بر عبدالله بن معاویه، آیه ۲۳ سوره شوری در قرن دوم هجری بر سکه های «ابومسلم خراسانی» نیز آمده است. سکه های نقره ابومسلم فاقد نام است، اما نام او بر فلس های مسین بصورت «عبدالرحمان بن مسلم» و «ابومسلم» مشاهده می شود. ضرب سکه با شعارهای شیعی به نام افراد الزاما بیانگر باور عمیق و قلبی آن

۴. منظور شهر دارابگرد/ دارابگرد است.

فرد به آیین تشیع نیست. این تشکیک از آنجا حاصل می‌شود که در نامه «ابوبکر خوارزمی» که در قرن چهارم هجری به شیعیان نیشابور نوشته شده، ضمن تقبیح قتل عبداللّه بن معاویه به دست ابومسلم خراسانی؛ ابومسلم، «ابومجرم» نامیده شده است (آئینه‌وند، ۱۳۹۱: ۲۰۹؛ آئینه‌وند، ۱۳۶۲: ۶۰). این اطلاق طعنه‌آمیز بیانگر این نکته مهم است که حتی در خراسان زادگاه ابومسلم و در جمع شیعیان به عملکرد او انتقادات سختی وارد بوده است. این امکان وجود دارد افرادی با ترفندهای سیاسی و به منظور همراه کردن شیعیان با خود از شعارهای شیعی استفاده کرده باشند. قابل ذکر است در کتاب تبصره العوام فی معرفه مقالات الانام (تألیف سده ۶ هجری) از فرقه از ابومسلمیه چنین یاد شده است:

«این فرقت را بر شیعه بندند از بهر آنکه وی [ابومسلم] خروج کرد خلق بسیاری از اعداء اللّه و اعداء آل محمد از بنی امیه و غیرهم بکشت. بدان که این خطاست و ابومسلمیان از فرق شیعه نیستند و نه از فرق سنیان، زیرا اعتقاد ابومسلم آن بود که امامت به میراث است نه به نص چنانکه شیعیان گویند و نه به اختیار چنانکه سنیان گویند و گویند بعد از رسول امامت از آل عباس بود. ابوبکر و عثمان بر وی ظلم کردند و او [ابومسلم] خروج بهر آن کرد که بنوامیه را براندازد و امامت به بنی عباس دهد. چنانکه کرد و اگر او را اعتقاد آن بودی که امامت از آن امیرالمومنین علی بود بعد از هلاک بنی امیه به صادق (ع) دادی و تقویض امامت و ولایت به وی کردی نه به سفاح از بنی عباس. این قوم که گویند امامت به میراث است او بنهاد [ابوهریره دمشقی] و این قوم را اصل شیعه عباسیه خوانند و کسانی که فرق میان شیعه علی و شیعه عباسیه ندانند ایشان را بر شیعه علی بندند» (حسنی‌رازی، ۱۷۸، ۱۸۰).

اختلاف این دو انقلابی، یعنی عبداللّه بن معاویه و ابومسلم نمودی نیز در منابع تاریخی یافته است. ابن اثیر نوشته عبداللّه بن معاویه برای اتحاد با ابومسلم به هرات رفته و «ابونصر مالک بن هیشم خزاعی»، نماینده ابومسلم در هرات پیکی نزد او فرستاد و دلیل ورودش به آن منطقه را پرسید. عبداللّه پیام داد که شنیده‌ام شما مردمان را به تن دادن به فرمانروایی خاندان محمد [ص] می‌خوانید. از این روی به نزد شما آمدم. ابونصر پیام فرستاد و از نژاد او پرسید و

او خود را معرفی کرد. ابونصر گفت نام‌های عبدالله و جعفر نام‌های اهل بیت پیامبر است اما از نام معاویه در میان ایشان پیشینه‌ای نیست. عبدالله بن معاویه پاسخ داد چون پدرم دیده به جهان گشود نیای من نزد معاویه بود. معاویه از او خواست که پسرش را به نام او بنامد و نیای من چنان کرد. معاویه برای او صد هزار درهم فرستاد. ابونصر پیام داد این یادگار و نام پلید را به بهایی اندک خریدید (ابن اثیر، ۱۳۸۳: ۳۲۳۲/۷، ۳۲۳۳؛ تاگر، ۱۳۹۷: ۱۵۰).

جدول شماره ۱: سکه‌های ابومسلم خراسانی براساس سال و محل ضرب

شماره	نام حکمران	جنس	محل ضرب	سال	شعار شیعی	توضیحات	برگرفته از
۱	فاقد نام	نقره	دربجرد [دارابجرد]	۱۲۸ هـ	قل لا اسئلكم علیه اجر الا الموده فی القربى	قدیمی‌ترین سکه معرفی شده است.	شمس اشراق، ۱۳۶۹: ۲۸ لوح ۴۸، شماره ۶۹۲ ب
۲	فاقد نام	نقره	بلخ	۱۳۰ هـ	"	-	رضانی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۷
۳	ابومسلم امیر آل محمد	مس	جرجان	۱۳۰ هـ	"	نام ابومسلم با عنوان امیر آل محمد آمده است.	سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۸، شماره ۱۵
۴	ابومسلم امیر آل محمد	مس	مرو	۱۳۰ هـ	"	-	رضانی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۷
۵	ابومسلم امیر آل محمد	مس	بلخ	۱۳۱ هـ	"	-	سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۶، شماره ۱۱
۶	ابومسلم امیر آل محمد	مس	سجستان	۱۳۱ هـ	"	ابومسلم به عنوان امیر آل محمد معرفی شده است.	سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۷، شماره ۱۳: نمونه مشابه رضانی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۸
۷	فاقد نام	مس	سجستان	۱۳۲ هـ	"	دارای ستاره پنج پر	سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۷، شماره ۱۴
۸	فاقد نام	مس	سجستان	۱۳۲ هـ	"	سکه سبکی متفاوت دارد و لا اله الا الله وحده لا شریک له درون کادری مربع شکل در وسط سکه آمده است.	رضانی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۸
۹	ابومسلم امیر آل محمد	مس	هرات	۱۳۲ هـ	احتمال دارد بخشی از آیه ۲۳ سوره شوری در حاشیه باشد.	-	سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۹، شماره ۱۷

شعارهای شیعی بر سکه‌های حکمرانان ایران از سده دوم تا پایان سده هشتم هجری / ۹۵

۱۰	الامیر عبدالرحمان بن مسلم	مس	بدون نام محل ضرب	۱۳۵ هـ	قل لا اسئلكم عليه اجراً الا الموده فی القری	نام کامل ابومسلم بر سکه آمده است.	رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۸
۱۱	الامیر عبدالرحمان بن مسلم	مس	بدون نام محل ضرب	۱۳۵ هـ	"	واژگانی شبیه خط سغدی مشاهده می‌شود.	سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۹، شماره ۱۸
۱۲	الامیر عبدالرحمان بن مسلم	مس	بدون نام محل ضرب	۱۳۶ هـ	"	-	رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۸
۱۳	ابومسلم امیر آل محمد	مس	-	-	قل لا اسئلكم عليه اجراً الا الموده فی القری و من یقترب حسنه نزد له فیها حسناً ان الله غفور شکور	آیه ۲۳ سوره شوری بر این سکه کامل‌تر آمده است.	سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۶، شماره ۱۲

عقیلی برخی از سکه‌های ابومسلم را ضرب شهرهای اصطخر، تیمره، رامهرمز و نیشابور معرفی کرده است (عقیلی، ۱۳۷۷: ۴۱۴)؛ اما تاکنون چنین سکه‌هایی دیده نشده است (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۴۷).

یکی دیگر از انقلابیون در سده دوم هجری «سلیمان بن عبدالله الکندی» بود که در فاصله سال‌های ۱۳۸-۱۴۰ هـ در سیستان سکه ضرب کرد. بر سکه‌های او نیز آیه ۲۳ سوره شوری آمده است. فلس‌های مسی از این حکمران با عنوان «الامیر سلیمان بن عبدالله» ضرب سجستان - سال ۱۳۹ هـ و فلس‌های بدون نام حکمران معرفی شده است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۴۲، ۴۳؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۲۹). انقلابی بعدی یکی از والیان هرات به نام «داود بن کزاز الباهلی» است. سکه‌های مسی از او ضرب سمرقند در سال ۱۴۸ هـ معرفی شده است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۴۴). بر سکه او نیز آیه ۲۳ سوره شوری مشاهده می‌شود. قابل ذکر است انقلابیون دیگری در سده دوم هجری دست به قیام زدند که نام و نشانی از آن‌ها در تاریخ

برجای مانده اما سکه‌ای از آن‌ها معرفی نشده است.^۵ از آن جایی که سکه‌های نقره ضرب شده در این دوره فاقد نام است بر مبنای سال ضرب می‌توان سکه را به یکی از این انقلابیون منتسب کرد. از جمله سکه نقره بدون نامی که در سال ۱۴۵ هـ در بصره ضرب شده به یکی از علویان به نام «ابوالحسن ابراهیم بن عبدالله بن الحسن بن علی بن ابی طالب» معروف به «نفس زکیه» و «قتیل باخمر» منتسب شده است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۴۴ یادداشت ۳). «ابراهیم بن عبدالله» برادر «نفس زکیه»^۶ و دومین قیام‌کننده علوی علیه خلفای عباسی بود. بر سکه کمیابی که از او معرفی شده آیه ۲۳ سوره شوری مشاهده نمی‌شود، اما در حاشیه سکه آیه ۸۱ از سوره اسراء (بنی اسرائیل) مشاهده می‌شود: «جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل كان زهوقا».

ترجمه قرن چهارم: و بگو یا محمد آمد دین حق _ مسلمانی _ و باطل شد کفر و شرک، که کفر بود، باطل شد (طبری/ تفسیر، مجلد ۲، ۱۳۹۳: ۹۰۵/۴). این آیه را نیز شاید بتوان با توجه به اهداف این انقلابی، نمودی از گرایش‌های شیعی و علوی، ابراهیم برادر نفس زکیه دانست.^۷ سلیمانی در همی بدون تاریخ و بدون محل ضرب را معرفی کرده که بر آن عبارت: یا حمد/ صلی الله علی محمد و علیه السلام/ مما امر به المهدي الحق امير المؤمنين/ یا منصور آمده و در حاشیه آیه ۳۳ سوره التوبه و پشت سکه لا اله الا الله وحده لا شریک له و در حاشیه آیه ۲۳ سوره شوری و آیه ۸۱ سوره الاسراء آمده را به «یحیی بن عبدالله بن حسن مثنی» برادر محمد نفس زکیه و ابراهیم منتسب کرده است. ابراهیم بن عبدالله با امرای دیلمی ارتباط داشته است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۴۷).

۵. از جمله این افراد می‌توان به: «محمد بن الاشعث» سال ۱۳۸ هـ / «عبد الحمید بن جعفر بن عبدالله انصاری» ۱۵۳ - ۱۳۹ هـ، او در سال ۱۴۵ هـ به «محمد بن عبدالله علوی» (نفس زکیه) پیوست / «احمد بن موسی الکاظم» (ع) / «یوسف البرم خارجی» که در سال ۱۵۹ هـ در بخارا قیام کرد نام برد (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۴۵).

۶. سلیمانی نوشته سکه‌ای مسین از محمد بن عبدالله علوی (نفس زکیه) در موزه ملی ملک موجود است اما تصویری از این سکه ارائه نکرده است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۴۵ یادداشت ۱).

۷. سلیمانی نمود آیه ۲۳ سوره شوری بر سکه‌ها را دلیلی بر شیعه بودن و آیه ۸۱ سوره الاسراء را دلیلی بر انقلابی بودن ضارب سکه عنوان کرده است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۴۶).

آیه ۸۱ سوره الاسراء در کنار آیه ۲۳ سوره شوری بر سکه‌هایی که در ادامه معرفی خواهند شد نیز آمده است. در نیمه دوم قرن دوم هجری مجدداً این دو آیه بر سکه‌هایی که فاقد نام حاکم محلی است و تاریخ ضرب و محل ضرب نیز ندارد، نقش می‌بندد. بر این سکه‌ها نام مهدی خلیفه عباسی (خلافت: ۱۶۹-۱۵۸هـ) و نام هارون الرشید (خلافت: ۱۹۳-۱۷۰هـ) به صورت «الخلیفه مهدی» و «الخلیفه الرشید»^۸ آمده است. منتسب کردن این سکه‌ها به سلسله‌ای خاص دشوار است. سکه‌های مورد بحث با وزنی کم و سبکی غیرمتعارف اکثراً در شمال ایران کشف می‌شوند (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۴۵، ۴۶). این درهم‌های بی‌نام احتمالاً در دهه ۱۸۰هـ و پیش از به قدرت رسیدن «حسن بن زید» ضرب شده‌اند. قابل ذکر است نوشته‌هایی بر روی این سکه‌ها و در حاشیه آن نوشته شده مانند درهم‌های حسن بن زید است. ضرب این سکه‌ها را باید به طرفداران علویان نسبت داد (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۵). در نیمه دوم قرن سوم هجری شاهد تداوم کاربرد این آیه بر سکه‌های علویان طبرستان هستیم (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۳۴-۱۴۰؛ علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۶۹، ۷۱، ۷۳، ۷۴؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۳۳، ۴۶۶-۴۷۲). از میان حکمرانان این سلسله، این آیه بر سکه‌های «حسن بن زید» و «ابوالحسین احمد بن محمد» مشاهده شده است. علویان طبرستان از شیعیان زیدی مذهب بودند.

۸. بر سکه‌های رسمی این دو خلیفه عباسی (مهدی و هارون الرشید) و دیگر خلفای عباسی آیه ۲۳ سوره شوری دیده نمی‌شود.

جدول شماره ۲: دو حکمران از سلسله علویان طبرستان که آیه ۲۳ سوره شوری بر سکه‌های آن‌ها آمده است:

شماره	سال ضرب	نام حکمران	محل ضرب	برگرفته از
۱	۲۵۳ هـ	حسن بن زید	آمل	سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۳۵
۲	۲۵۴ هـ	حسن بن زید	آمل	علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۶۹؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۷
۳	۲۶۲ هـ	حسن بن زید	نیشابور	علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۷۱؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۷
۴	۲۶۴ هـ	حسن بن زید	جرجان	رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۷
۵	۲۶۸ هـ	حسن بن زید	جرجان	رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۷؛ علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۷۳
۶	۲۶۸ هـ	حسن بن زید	آمل	سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۳۷
۷	۲۶۹ هـ	حسن بن زید	جرجان	رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۸
۸	۲۷۰ هـ	ابوالحسن احمد بن محمد	آمل	رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۳۸

در قرن چهارم هجری یکی از امامان زیدی «هوسم» از تبار «علویان طبرستان» (علویان حسینی - شاخه ثائری) به نام «جعفر بن محمد» سکه‌های دینار و درهمی در سال ۳۴۱ هـ در هوسم با شعار شیعی قل لا استلکم... ضرب کرد (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۵۲). دومین نمود گرایش‌های شیعی کاربرد عبارت «علی ولی الله» بر سکه‌هاست. این شعار از نیمه قرن چهارم هجری بر سکه‌ها نمایان و در قرون بعدی تبدیل به مهم‌ترین شعار شیعی شد. کهن‌ترین شواهد به کار بردن عبارت شیعی «علی ولی الله» بر سکه‌ها مربوط به حکمرانان سلسله «اسپهبدان باوندی» است که بر ناحیه طبرستان حکومت می‌کردند. شعار شیعی «علی ولی الله» از زمان یکی از حکمرانان این سلسله به نام «رستم بن شروین» که دست‌نشانده «عضدالدوله دیلمی» بود بر سکه‌های باوندی پدیدار شد (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۲۶۷). رستم بن شروین در فاصله سال‌های ۳۵۴ هـ (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۲۶۷) - ۳۵۶ هـ (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۵) - ۳۶۱ هـ (رضائی باغبیدی، همان) - ۳۶۲ هـ (سلیمانی، ۲۶۸) - ۳۶۴ هـ (سلیمانی، ۲۶۹) - ۳۶۵ هـ (رضائی باغبیدی، ۴۷۵؛ علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۳۰۹) و ۳۶۷ هـ

(رضائی باغبیدی، ۴۷۶؛ علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۳۱۰). سکه‌هایی شیعی در «فریم» در نزدیکی ساری ضرب کرد. دیگر حکمران این سلسله «مرزبان بن شروین» نیز در سال ۳۷۱ هـ در فریم سکه شیعی ضرب کرده است (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۶: ۴۷۶).

از دیگر حکمرانان این سلسله شامل: شهریار بن رستم نیز سکه‌هایی شیعی ضرب فریم در سال‌های ۳۷۳ هـ (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۲۷۰؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۶: ۴۷۶). و ۳۷۶ هـ (علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۳۱۱؛ سلیمانی، ۱۳۹۶: ۲۷۱) و از «علی بن شهریار» نیز سکه‌های دیناری ضرب ساری با عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله، علی» معرفی شده است (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۷).

با آغاز قرن پنجم هجری شاهد تداوم کاربرد شعار شیعی علی ولی الله به صورت پراکنده بر سکه‌ها هستیم. سلیمانی سکه جالبی از یکی از حکمرانان سلسله «علویان حسنی» (شاخه بطحانی) ضرب هوسم در سال ۴۰۰ هـ معرفی کرده است. این سکه زرین متعلق به «ابوالحسین احمد المویذ عضدالدوله بن الحسین الثائر بن هارون» است که شیعه امامی مذهب بوده و بر سکه‌اش عبارت «علی ولی الله» آمده است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۵۶). سکه نقره (آب طلاکاری شده) از حکمران دیگری از این سلسله به نام «المهدی لدین الله ابوالحسن» ضرب دیلم در سال ۴۳۴ هـ نیز معرفی شده است. این سکه نیز شعار شیعی علی ولی الله دارد (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۵۶).

شعار علی ولی الله بر سکه یکی از امیران حوزه خلیج فارس (شاخه بویه‌یان) هم آمده است. این سکه طلا در سال ۴۱۰ هـ در سیلاو (سیراف) ضرب شده و فاقد نام حاکم بویه و خلیفه عباسی است. این سکه بدون نام احتمال دارد توسط یک سلطان شیعه مذهب یا یک انقلابی با گرایش‌های شیعی ضرب شده باشد (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۴۵۶). چنان‌که می‌دانیم «سلطان‌الدوله بویه» در سال ۴۰۹ هـ وزیر خود «حسن بن منصور سیرافی» را از کار برکنار کرد اما نمی‌توان مطمئن بود که او شورش در سیراف برپا کرده باشد. این احتمال که سکه مورد بحث با توجه به وزن بسیار کم (۰/۶۸ گرم) سکه‌ای خفاف باشد که از آن در

جشن‌ها استفاده می‌شده نیز مطرح شده است (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۶: ۵۴۸). قابل ذکر است در پژوهشی کوتاه سکه نقره‌ای با شعار علی ولی الله به «رکن الدوله» حکمران بویهی منتسب شده است^۹ (عزیززاده، ۱۳۷۲: ۷۸، ۷۹). این در حالی است که به طور معمول بر سکه‌های پادشاهان آل بویه نمایش شعارهای شیعی مرسوم نبوده است. بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد این سکه مربوط به رستم بن شروین از امرای باوندی است که نام رکن الدوله به عنوان حکمران فرادست بر سکه او آمده است. این سکه در مقاله پیش‌گفته با ضریبی از احتمال ضرب اصفهان معرفی شده (عزیززاده، ۱۳۷۲: ۷۹) که نمی‌تواند درست باشد. با توجه به انتساب این سکه به امرای باوندی به احتمال زیاد این سکه در فریم ضرب شده است. شعار علی ولی الله در قرن پنجم هجری بر سکه‌های «ابوحارث بساسیری» که به نام خلیفه فاطمی «المستنصر بالله» در «مدینه السلام» [بغداد] در سال ۴۵۰ هـ ضرب شده نیز مشاهده می‌شود (الحسینی، ۱۳۹۳: ۳۰). ضرب سکه با شعارهای شیعی علی ولی الله در قرن ششم هجری نیز تداوم یافت. علاءالدینی دو قطعه دینار از حکمرانان سلسله «باطنیان الموت» مربوط به «محمد بن بزرگ امید» / «محمد اول» (حک. ۵۵۷-۵۳۲ هـ) ضرب سال ۵۴۲ هـ در دیلم و سکه دیگری بدون نام حکمران با شعار علی ولی الله ضرب دیلم در سال ۵۵۷ هـ معرفی کرده است (علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۴۱۱، ۴۱۲). قابل ذکر است بر این دو سکه عبارت «امیرالمؤمنین صلوات الله علیه و علی آبائه و الطاهرین و ابنائه ابداً» هم آمده است (علاءالدینی، همانجا).

کهن‌ترین سکه دینار شیعی ضرب شده در استرآباد در ربع اول قرن هفتم هجری با سال ضرب ناخوانا مربوط به چنگیزخان (حک. ۶۲۴-۶۰۳ هـ) حکمران مغول است. بر این سکه شعار علی ولی الله مشاهده می‌شود^{۱۰} (Album, 2015: 46). استیلای مغولان بر ایران

۹. این سکه به شماره ۱۲۶۳۵ در موزه رضا عباسی نگهداری می‌شود.

۱۰. این سکه در یک حراجی در خارج از کشور ارائه شده است:

Stephen Album, Rare Coins, Auction 21, 15-16 January 2015, Lot 550, p.46.

سبب برچیده شدن سلطنت خوارزمشاهیان، نابودی اسماعیلیه و فروپاشی خلافت عباسی شد. این تحولات مهم شرایط لازم برای قدرت یافتن شیعیان امامیه را فراهم کرد (خالقی، ۱۳۹۵: ۴۸). با تأسیس سلسله ایلخانان مغول و با توجه به تسامح دینی حکمرانان این سلسله ضرب سکه‌های شیعی در نواحی شمالی ایران که از سده سوم هجری خاستگاه سلسله‌های شیعه‌مذهب بود تداوم یافت. یکی از نخستین سکه‌های شیعی که در دوره ایلخانان مغول و به احتمال زیاد در یکی از شهرهای شمالی^{۱۱} ایران ضرب شده مربوط به ایلخان مغول «اباقاخان» (حک. ۶۸۰-۶۶۳هـ) است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۷۹). پس از ابقاخان از دیگر ایلخان مغول «احمد تکودار» (حک. ۶۸۳-۶۸۰هـ) نیز سکه نقره‌ای با شعار شیعی علی ولی‌الله ضرب استرآباد معرفی شده است. این سکه بدون نام حاکم، بر اساس سال ضرب (سال ۶۸۱هـ) به این ایلخان منتسب شده است (صالحی، ۱۴۰۲: ۳۳۳). ایلخان بعدی «ارغون» (حک. ۶۹۰-۶۸۳هـ) نیز سکه‌هایی شیعی در مکانی نامشخص ضرب کرده است. علاءالدینی با توجه به رواج تشیع در شهرهای مازندران، این سکه را ضرب یکی از شهرهای شیعه‌نشین مازندران می‌داند (علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۸۵ سکه شماره ۳۰).^{۱۲} ضرب سکه‌های شیعی با شعار علی ولی‌الله^{۱۳} در نواحی شمالی ایران، با معرفی سکه‌ای از «غازان محمود» (حک. ۷۰۳-۶۹۴هـ) که فاقد سال و مکان ضرب است و به احتمال زیاد در استرآباد ضرب

۱۱. این دو شهر محل ضرب سکه‌های ابقا درخسته شمال ایران «استرآباد» و «جرجان» معرفی شده است. نک. (صالحی، ۱۴۰۲: ۳۳۷).

۱۲. در پژوهش‌های دیگر با ضربی از احتمال سکه‌های شیعی ارغون ضرب استرآباد و ماردین معرفی شده است (صالحی، ۱۴۰۲: ۳۳۷).

۱۳. در برخی از پژوهش‌ها کهن‌ترین شواهد کاربرد نام دوازده امام بر سکه‌های ایلخانان مربوط به غازان محمود معرفی شده است. به عنوان مثال: (بیانی، ۱۳۸۸: ۲۴۲، ۲۴۳؛ خالقی، ۱۳۹۵: ۵۰). اما شواهد سکه‌شناسی این گزارش را تأیید نمی‌کند. شواهد سکه‌شناختی موجود نشان می‌دهد عبارت علی ولی‌الله بر سکه‌های غازان به کار رفته است. اما نام دوازده امام بر سکه‌های این ایلخان گزارش نشده است. بر اساس شواهد موجود نوشتن نام دوازده امام بر سکه‌ها هم‌زمان با حکومت اولجایتو مرسوم می‌شود.

شده تقویت می‌شود (علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۱۰۷). سکه دیگری از این ایلخان مغول با شعار علی ولی‌الله که در استرآباد ضرب شده، نیز معرفی شده است (علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۱۵۶ سکه شماره ۴۹). ضرب سکه شیعی در این شهر بیانگر تداوم ضرب سکه‌هایی با شعارهای شیعی در نواحی شیعه‌نشین شمال ایران است. اما با گروش رسمی «اولجایتو» (حک. ۷۱۶-۷۰۳ هـ) به مذهب تشیع دوازده امامی سکه‌های شیعی متعددی در تمامی دارالضرب‌ها در قلمرو تحت حکومت ایلخانان ضرب شد.

بررسی اولیه سکه‌های اولجایتو نشان می‌داد گرایش وی به مذهب تشیع در سال ۷۱۰/ ۷۱۱ هـ آغاز شده است. اما در موزه بریتانیا سکه‌ای از این ایلخان با عبارات شیعی ضرب سال ۷۰۹ هـ نیز معرفی شده است. بر مبنای این سکه احتمال گرایش به تشیع این ایلخان مغول در این سال مطرح شد (پطروشفسکی، یان و اسمیت، ۱۳۶۶: ۱۴۹، یادداشت ۲). اما امروزه با معرفی سکه‌هایی شیعی ضرب سال ۷۰۹ هـ در شهرهای بغداد-سیواس و یزد توسط علاءالدینی، آغاز ضرب سکه‌های شیعی این ایلخان در سال ۷۰۹ هـ با قطعیت اثبات می‌شود (علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳). عمر دیلر نیز ضرب سکه شیعی در این سال در تبریز را تأیید کرده است (Diler, 2006: 393). به استناد شواهد سکه‌شناختی از ضرب سکه‌های شیعی به نام اولجایتو در فاصله سال‌های ۷۰۹ تا ۷۱۶ هـ در شهرهای: بغداد/سیواس/ یزد/آمل/ اسفراین/ اصفهان/ بصره/ تبریز/ جاجرم/ سلطانیه/ شبانکاره/ شیراز/ کاشان/ نیشابور/ حله/ ملطیه/ اربل/ طوس/ البازار الاردو/ خزانه المعموره/ ابیورد/ ارمیه/ باذان شوکان/ بیرگند/ جرجان/ خوی/ سامسون/ ساوه/ سبزوار/ سلطانیه/ ماردین/ موصل/ واسط/ همدان و مدینه موش آگاه می‌شویم.^{۱۴} قابل ذکر است بر سکه‌های اولجایتو که با شعار شیعی ضرب شده

۱۴. برای تصاویری با کیفیت از این سکه‌ها نک. (علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۱۷۰-۲۲۵). برای تکمیل این سیاهه، یعنی شهرهایی که در دوره اولجایتو سکه شیعی ضرب کرده‌اند نیاز به پژوهشی مستقل است. بدون شک نمونه‌های دیگری از سکه‌های شیعی اولجایتو در مجموعه‌های خصوصی و موزه‌ها نگهداری می‌شود. به عنوان مثال سکه مسی از اولجایتو با شعار شیعی ضرب فیروزان در مجموعه‌ای خصوصی توسط نگارنده مشاهده شده است. قابل ذکر است در

علاوه بر عبارت علی ولی الله نام دوازده امام نیز آمده است. از این دوره به بعد ترکیب عبارت «علی‌والی‌الله و نام دوازده امام» به مهم‌ترین شاخصه سکه‌های شیعی تبدیل شد. بنابراین نام دوازده امام بر سکه‌ها را می‌توان به عنوان سومین شاخص و جلوه شعارهای شیعی بر سکه‌ها در نظر گرفت.

با مرگ اولجایتو و به قدرت رسیدن «ابوسعید بهادرخان»، آخرین ایلخان مغول، ضرب سکه‌های شیعی متوقف شده و مجدداً تمامی دارالضرب‌های فعال در این دوره سکه‌هایی با نام خلفای راشدین ضرب کردند. بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد تنها یک سکه شیعی مربوط به دوره حکومت ابوسعید معرفی شده است. عمر دیلر طرحی از یک قطعه سکه با شعار علی ولی‌الله، ضرب مکانی به نام «سلیمان‌شهر»^{۱۵} را معرفی کرده است (Diler, 2006: 482). از آنجایی که دیلر تصویری از این سکه ارائه نکرده، باید در پذیرش خوانش صورت گرفته احتیاط کرد. بنابراین نمی‌توان انتساب این سکه به این دارالضرب را با اطمینان پذیرفت (صالحی، ۱۴۰۲: ۳۴۲). ضرب سکه‌های سنی در دوره «ایلخانان دست‌نشانده» که پس از مرگ ابوسعید به قدرت رسیدند نیز تداوم یافت. از نُه ایلخان دست‌نشانده شامل: آریخان، موسی‌خان، محمد، طغاتی‌مورخان، جهان‌تیمور، ساتی‌بیگ، سلیمان‌خان، انوشیروان و غازان دوم، فقط طغاتی‌مورخان سکه‌هایی با سجع شیعی در آمل ضرب کرد (سرفراز و آورزمانی، ۲۱۷ یادداشت ۱). علاء‌الدینی نیز سکه‌ای از این حکمران ضرب آمل در سال ۷۳۸هـ با عبارت شیعی معرفی کرده است (علاء‌الدینی، ۱۳۹۵: ۵۳۶). اما این ایلخان در همین سال در آمل سکه‌ای با طراز سنی نیز ضرب کرده است (علاء‌الدینی، ۱۳۹۵: ۵۳۷). قابل ذکر است از این حکمران سکه‌های شیعی ضرب آمل در سال ۷۴۲هـ نیز معرفی شده

پژوهش دیلر مربوط به سال ۲۰۰۶م تعداد دارالضرب‌های شیعی دوره اولجایتو ۸۷ ضرابخانه عنوان شده است (Diler, 2006: 378-380). اما از آنجایی که در خوانش نام برخی از این ضرابخانه‌ها اطمینانی وجود ندارد

نمی‌توان با اطمینان تعداد این ضرابخانه‌ها را مشخص کرد (صالحی، ۱۴۰۲: ۳۳۸).

۱۵. این شهر با «گُمَش بازار» تطبیق داده شده است (صالحی، ۱۴۰۲: ۳۴۲).

است (علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۶۹، ۵۷۰).^{۱۶} به طور کلی سکه‌های شیعی ضرب شده در دوره ایلخانی را از دو منظر می‌توان مورد توجه قرار داد. نخست اینکه ضرب سکه‌های شیعی بیانگر باورها و اعتقادات مذهبی حاکمی است که سکه به نام او ضرب شده است. این بدان معناست که حکمران نیز شیعه مذهب بوده است (مانند اولجایتو). یا اینکه ضرب این سکه‌ها در مناطقی صورت گرفته که سابقه رواج مذهب تشیع در آن مسبوق به سابقه و ریشه‌دار بوده است. بنابراین ضرب سکه‌های گروه دوم عملاً بیانگر احترام حاکمان غیرمسلمان یا عمدتاً مسلمان سنی مذهب مغول به باورهای شیعی رایج در شمال ایران بوده و نه بیانگر اعتقادات مذهبی آن‌ها و شیعه مذهب بودن حاکم. بر این اساس سکه‌های طراز شیعی ایلخانانی چون: اباقاخان-ارغون-غازان محمود^{۱۷} و طغاتی‌مورخان ارتباطی با گرایش‌های شیعی این حکمرانان ندارد، بلکه بیانگر احترام آن‌ها به باورهای شیعی رایج در مناطقی خاص از قلمرو تحت سلطه آنان است. ضرب سکه‌های شیعی در دوره فترت بین سقوط ایلخانان مغول تا برآمدن امیر تیمور گورکان نیز به صورت متوالی ادامه یافت. اگرچه در این دوره بیشتر سکه‌های ضرب شده، سکه‌هایی با عبارات پیروان مذهب تسنن و نام چهار خلفای راشدین است. در این دوره سریداران خراسان در کنار سکه‌های فراوان با شعارهای سنی، تعدادی سکه‌های شیعی نیز در فاصله سال‌های ۷۶۳ تا ۷۷۲ هـ در شهرهای: اسفراین، جاجرم،

۱۶. ترابی طباطبایی سکه‌ای شیعی ضرب آمل در سال ۷۴۲ هـ معرفی کرده و آن را به اشتباه به «شیخ حسن بزرگ» از سلسله «آل‌جلایر» منتسب کرده است (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۱۰). بر این سکه نام «طغاتی‌مورخان» به خط اویغوری آمده است. در این دوره بین شیخ حسن بزرگ و طغاتی‌مورخان اتحادی شکل گرفته بود.

۱۷. در کتاب تاریخ اولجایتو آمده: «غازان چون در جمله مذاهب اسلامی نظر کرد، مذهب شیعه را بر همه اختیار کرد (القاشانی، ۱۳۸۴: ۹۹). با وجود این گزارش تاریخی شواهد سکه‌شناختی شیعه مذهب بودن غازان را اثبات نمی‌کند. از غازان تنها سکه‌هایی با شعار علی ولی الله ضرب نواحی شیعه‌نشین شمال ایران، یعنی استرآباد معرفی شده است (علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۱۵۶؛ Diler. 2006:353) سکه شیعی دیگری ضرب الجزیره (Diler.350 n.262) نیز از این حکمران معرفی شده است. بر بقیه سکه‌های این ایلخان شعارهای شیعی مشاهده نمی‌شود. الجزیره مخفف جزیره آقور است که به قسمت شمالی اراضی بین دجله و فرات اطلاق می‌شد (عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۵۰).

سبزوار، سمنان، جرجان و دامغان ضرب کردند.^{۱۸} این سکه‌های شیعی بی‌نام به «نجم‌الدین علی موید» (حک. ۷۸۸-۷۶۶ه) منتسب شده‌است. هم‌زمان با سربداران و در فاصله سال‌های ۷۵۷ تا ۷۸۳ه «امیر ولی استرآبادی» نیز موفق شد در قلمرو متصرفی خود و در شهرهای استرآباد/ دامغان/ سمنان/ ری و آمل سکه‌های شیعی ضرب کند (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۵۸-۷۵). اگرچه این حکمران سکه سنی نیز ضرب کرده‌است.^{۱۹} همچنین در فاصله سال‌های ۷۵۳ تا ۷۶۲ه کیا افراسیاب چلاوی و سادات خاندان مرعشی مازندران نیز سکه‌هایی شیعی در ساری و آمل ضرب کردند (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۹۱-۹۷).

سرزمین مازندران پس از قتل آخرین حکمران باوندی در سال ۷۵۰ه تحت سلطه فردی به نام «کیا افراسیاب چلاوی» قرار گرفت. در این زمان یکی از سادات حسینی از فرزندان «سیدعلی مرعشی» به نام «سید قوام‌الدین» که خود را از نوادگان امام زین‌العابدین (ع) معرفی می‌کرد موفق شد در سال ۷۶۰ه در جنگی کیا افراسیاب را به قتل برساند و به صورت مستقل حکومت مرعشیان مازندران را به وجود آورد. سید قوام‌الدین معروف به «میر بزرگ» و جانشین او به مدت ۳۵ سال (تا سال ۷۹۵ه) که مغلوب امیر تیمور شدند بر بخش‌های وسیعی از گیلان/ مازندران/ فیروزکوه/ کلارستاق/ نور/ کجور و حتی قزوین حکومت کردند. حکمرانان این سلسله شیعه اثنی‌عشری بودند (آژند، ۱۳۶۵: ۷، ۴۳؛ علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۸۹، ۹۰).^{۲۰} علاءالدینی سکه‌های متنوع و جالبی از این سلسله ضرب شهرهای ساری (سال‌های: ۷۵۳-۷۵۹-۷۶۰-۷۶۲ه) و ضرب آمل^{۲۱} معرفی کرده که دارای شعارها و عبارات شیعی متنوعی است. با توجه به بی‌نام بودن این سکه‌ها، با ضربی از احتمال سکه‌های ضرب

۱۸. برای مشاهده تصاویر این سکه‌ها نک. (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۳۸-۴۷؛ پاکزادیان، ۱۳۹۶: ۷۵، ۷۶؛ اسمیت، ۱۳۶۱: ۵۵-۶۲).

۱۹. سکه‌های سنی امیر ولی استرآبادی در سال ۷۶۰ه در استرآباد و در سال ۷۷۴ه در فیروزکوه ضرب شده‌است. نک. (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۵۹، ۶۲).

۲۰. مرحله دوم حکومت مرعشیان در دوره تیموریان از سال ۸۰۷ تا ۹۰۶ه طول کشید (امین‌زاده، ۱۳۸۴: ۲۲۷، ۲۲۸).

شده قبل از سال ۷۶۰ هـ مربوط به «کیا افراسیاب چلاوی» و سکه‌های ضرب شده پس از این سال مربوط به «سادات مرعشی» است. بر این سکه‌ها چهار بار تکرار نام علی (ع) / لا اله الا الله محمد رسول الله / علی ولی الله / السلطان محمد المهدی / اللهم صل علی محمد (علی حسن حسین) علی محمد علی جعفر موسی محمد - محمد مهدی علی (السلام) / المهدی محمد حسن صاحب زمان آمده است (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۶، ۹۷).^{۲۱} اما نام «السلطان محمد المهدی» در مرکز سکه ارتباطی با نام حکمران نداشته و تأکیدی بر نام امام دوازدهم شیعیان است. این نام شاهی بر باور مذهبی ضارب سکه به اصل مهدویت است.

قابل ذکر است سکه‌ای از «شیخ اویس»، حکمران سلسله «آل جلایر» ضرب رویان با شعارهای شیعی نیز معرفی شده است. بر پشت این سکه: لا اله الا الله / محمد رسول الله / علی ولی الله و در حاشیه اللهم صل علی (محمد و علی و الحسن و الحسين و علی و محمد و جعفر و موسی و علی و محمد و علی و الحسن و محمد) آمده است. علاءالدینی این احتمال را مطرح کرده که سکه مورد بحث با شعارهای شیعی توسط سادات مرعشی مازندران و به نام شیخ اویس حکمران آل جلایر ضرب شده باشد (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۲۲۳ یادداشت ۱). همچنین در پژوهشی دیگر تنها سکه شیعی شیخ اویس ضرب شیروان / شیروان مربوط به سال ۷۷۳ هـ معرفی شده است (شاهمرادی و منتظرالقائم، ۱۳۹۶: ۱۱۶، ۱۱۷). قابل ذکر است این سکه نخستین بار توسط ترابی طباطبایی معرفی شد (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۱۴). اما بررسی دقیق تر نشان می‌دهد انتساب این سکه به شیخ اویس اشتباه است و این سکه در اصل سکه‌ای از سربداران است که با شعارهای شیعی در شهر سبزوار ضرب شده است.^{۲۲} در پژوهشی بر

۲۱. علاءالدینی سکه‌ای ضرب ساری در سال ۷۶۳ هـ را هم معرفی کرده که بر آن نام چهار خلیفه راشدین آمده و طراز سنی دارد. نک. (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۹۴).

۲۲. برای نمونه مشابه این سکه با تصویری با کیفیت که به درستی به عنوان سکه امرای سربدار معرفی شده نک. (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۴۷).

شیعه مذهب بودن سلاطین آل‌جلایر، تنها به دلیل رواج نام‌هایی چون حسن و حسین که برگرفته از نام امامان شیعی است تأکید شده است (شمسی‌پور، ۱۳۹۳: ۱۶۲). در پژوهشی دیگر نیز بر شیعه مذهب بودن حکمرانان آل‌جلایر تأکید شده و قرار گرفتن نام سه خلیفه (ابوبکر - عمر - عثمان) در کنار نام علی (ع) دلیلی بر احترام به سنیان قلمداد شده است. به عنوان دلیلی دیگر نام خلفای راشدین بر سکه‌های جلایری تقلید این حکمرانان در شیوه ضرب سکه از ایلخانان مغول عنوان شده است (بیانی، ۱۳۸۲: ۲۳۶، ۲۳۷). اما با توجه به بررسی سکه‌های متعددی از حکمرانان آل‌جلایر اثبات می‌شود آن‌ها سکه‌های متعددی با طراز سنی و با نام چهار خلیفه^{۲۳} ضرب کرده‌اند و نمود باورهای شیعی بر سکه‌های آن‌ها منحصر به سکه خاص و نادری است که در رویان ضرب شده و پیش‌تر معرفی شد. رویمر با گردآوری اطلاعات موجود مربوط به چندین مجموعه از سکه‌های معرفی شده حکمرانان آل‌جلایر، نمود احتمالی شعارهای شیعی بر این سکه‌ها را مورد بررسی قرار داده است. او بیان می‌کند بر ۱۵۰ قطعه سکه معرفی شده توسط رایینو و ۲۲۷ قطعه سکه مکشوفه از عتروقوف (در ۲۰ کیلومتری بغداد) شعار شیعی مشاهده نمی‌شود. اما در ادامه می‌نویسد ترابی طباطبایی نیز ۳۵ قطعه سکه موزه تبریز را معرفی کرده و فقط بر یک سکه شیخ حسن بزرگ ضرب آمل در سال ۷۴۲ هـ شعار شیعی و نام دوازده امام مشاهده می‌شود (رویمر، ۱۳۹۵: ۴۵ یادداشت ۱). بررسی این سکه در کتاب سکه‌های شاهان اسلامی ایران (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۱۰) نشان می‌دهد سکه مورد بحث در اصل سکه‌ای از طغایمورخان است که نام او به خط اویغوری بر این سکه قابل خوانش است. بنابراین انتساب این سکه به شیخ حسن بزرگ

۲۳. علاءالدینی سکه‌های متعددی از حکمرانان آل‌جلایر معرفی کرده است. در این کتاب ۱۲ قطعه سکه از شیخ حسن بزرگ / ۲۹ قطعه سکه از شیخ اویس / ۱۹ قطعه سکه از جلال‌الدین حسین و ۱۷ قطعه سکه از سلطان احمد معرفی شده است (علاالدینی، ۱۳۹۶: ۲۶۶-۱۸۷). تمامی سکه‌های معرفی شده دارای شعارهای اهل سنت و نام چهار خلیفه است و شعار شیعی بر این سکه‌ها منحصر به سکه شیخ اویس ضرب رویان است که معرفی شد (نک. علاالدینی، ۱۳۹۶: ۲۲۳ یادداشت ۱).

سرسلسله دودمان آل جلایر منتفی است.

در قرن هشتم هجری «شیخ ابواسحاق اینجو» حکمران سلسله «آل اینجو» نیز سکه‌هایی با نام خلفای راشدین ضرب کرد. اما پشت برخی از این سکه‌ها با ابداعی تازه در کنار نام خلیفه چهارم، علی (ع) عبارت «ولی الله» نیز اضافه شده است (ابوبکر / عمر / عثمان / علی / ولی الله). علاءالدینی سکه‌هایی از این حکمران با شعار علی ولی الله ضرب شهرهای: زیدان، ۷۴۷هـ / کاشان ۷۴۷هـ / کازرون - شیخ ابواسحاق ۷۵۲هـ / شیراز ۷۵۲هـ / شیراز ۷۵۳هـ و یزد (سال ناخوانا) معرفی کرده است (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۱۴، ۱۵، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۶).

سؤال مهمی که با بررسی این سکه‌ها مطرح می‌شود این است: آیا ضرب سکه‌هایی با نام چهار خلیفه و افزودن عبارت ولی الله بعد از نام علی (ع) بیانگر گرایشات شیعی شیخ ابواسحاق اینجو است؟

علی سامی بدون اطلاع از ضرب چنین سکه‌هایی، با توجه به کشف مجموعه‌ای از سکه‌های نقره شیخ ابواسحاق در سال ۱۳۵۳خ در محلی به نام قدمگاه در اطراف شیراز، این سکه‌ها را شاهی بر روشن ساختن وضعیت مذهبی شیراز و رواج تشیع در آن سده می‌داند. سامی دلیل رواج تشیع در دوره آل اینجو را برخلاف سکه‌های آل مظفر وجود عبارت «لا اله الا الله / محمد رسول الله / المتوکل» بر سکه‌ها و حذف نام خلفای راشدین می‌داند. او در ادامه می‌نویسد حکمران سنی مذهب آل مظفر برخلاف شیخ ابواسحاق اینجو نام خلفای راشدین را بر سکه‌های خود آورده‌اند (سامی، ۱۳۵۳: ۱۲۱؛ سامی، ۱۳۶۳: ۴۹۷). آنچه مسلم است رواج تشیع در شیراز در سده هشتم هجری، و چنان‌که سامی به درستی اشاره کرده قابل اثبات است.^{۲۴} اما دلیل مطرح شده توسط سامی برای اثبات گرایش شیعی شیخ

۲۴. سامی اقدامات ناشی‌خاتون، مادر شیخ ابوسحاق در ساخت ابنیه‌ای بر مزار احمد بن موسی (شاه چراغ) و ایجاد موقوفات برای این آرامگاه را بیانگر رواج تشیع در شیراز می‌داند. او همچنین اشاره ابن بطوطه به رونق این بقعه در بازدید از شیراز در دوره شیخ ابواسحاق را به عنوان دلیل دیگری بر اثبات این فرضیه مطرح کرده است (سامی، ۱۳۶۳: ۵۰۱؛ سامی، ۱۳۵۳: ۱۲۶).

ابواسحاق بر مبنای شعارهای روی سکه‌ها قابل پذیرش نیست. سامی حذف نام چهار خلیفه بر سکه‌های شیخ ابوسحاق اینجو را بیانگر باورهای شیعی این حکمران دانسته و در ادامه با معرفی شعار رایج بر سکه‌های حکمرانان آل مظفر؛ سلسله همدوره با آل اینجو، وجود نام چهار خلیفه بر این سکه‌ها را شاهدهی بر رواج مذهب تسنن در دوره آل مظفر می‌داند. اما بررسی سکه‌های ضرب شده در دوره شیخ ابواسحاق اثبات می‌کند این حکمران سکه‌های متعددی نیز با شعارهای سنی و نام چهار خلیفه ضرب کرده‌است. علاءالدینی سکه‌هایی از این حکمران با نام چهار خلیفه و بدون عبارت ولی‌الله ضرب شهرهای:

ابواسحاق (۷۴۵هـ) / کازرون (۷۴۵هـ) / لرستان (۷۴۹هـ) / اصفهان (۷۵۲هـ) / ابرقوه (سال ناخوانا) کاشان (سال ناخوانا) و کرمان (سال ناخوانا) معرفی کرده‌است (علاءالدینی، ۱۳۹۶: ۱۲، ۱۳، ۱۶، ۱۷، ۲۱، ۲۴، ۲۵). بنابراین با توجه به شواهد موجود اثبات می‌شود این حکمران آل اینجو هم‌زمان سکه‌هایی با شعارهای سنی هم ضرب کرده‌است. احتمال دارد در این دوره و در مواردی برای رضایت یا جلب حمایت گروه‌های شیعی اقدام به افزودن عبارت ولی‌الله در مقابل نام علی(ع) کرده باشند. قابل ذکر است این اقدام منحصر به دوره شیخ ابواسحاق اینجو نیست و پشت سکه‌هایی از «شاه شجاع» حکمران سلسله آل مظفر هم در روشی مشابه بعد از نام خلیفه چهارم عبارت ولی‌الله آمده‌است. نمونه‌هایی از این سکه‌ها ضرب ابرقوه (سال ۷۷۵هـ) و همچنین ضرب شیراز مشاهده شده‌است.^{۲۵}

چهارمین شعاری که نمود آن بر سکه‌ها می‌تواند بیانگر گرایش‌های شیعی باشد واژه «و آله» به معنای «و خاندانش» در ادامه «صلی‌الله‌علیه» است. یکی از کهن‌ترین درهم‌های بی‌نام معرفی شده با شعار «صلی‌الله‌علیه و علی‌آله و سلم» ضرب آمل در سال ۳۴۰هـ

۲۵. اطلاعات و تصاویری از این سکه‌ها به لطف آقای «افشین براتی» در اختیار نگارنده قرار گرفت. قابل ذکر است در کانال تلگرامی موزه شیعی t.me/shia_museum سکه‌ای از مبارزالدین محمد سرسلسله دودمان آل مظفر ضرب کازرون با شعار علی ولی‌الله معرفی شده‌است. با توجه به اینکه نوشته‌های پشت سکه به صورت کامل بر قرص سکه نیفتاده این خوانش به صورت قطعی قابل تأیید نیست.

است. این سکه احتمالاً مربوط به «جعفر بن محمد» یکی از امامان زیدی هوسم است که تبار خود را به علویان طبرستان می‌رساندند (رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۲).

در قرن چهارم و پنجم هجری، حکمرانان سلسله آل بویه بر بخش‌های وسیعی از ایران و عراق حکومت کرد (حک. ۳۲۲ تا ۴۵۴ هـ). امیران آل بویه در آغاز زیدی مذهب بودند. اما پس از تسلط بر بغداد به مذهب تشیع اثنی عشری گرویدند (بوسه، ۱۳۷۲: ۲۲۲؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۶: ۴۹۲؛ کاهن، ۱۳۵۶: ۱۵۵، ۱۵۶؛ هالم، ۱۳۸۹: ۹۶) با وجود شیعه بودن حکمرانان آل بویه بر سکه‌های آن‌ها شعارهای شیعی مشاهده نمی‌شود (وثیق، ۱۳۸۶: ۹۱؛ اشپولر، ۱۳۷۳، ۲۵۳/۲).^{۲۶} به نظر می‌رسد ملاحظات سیاسی و تلاش برای حفظ رابطه با خلفای سنی مذهب بغداد سبب شد شعارهای شیعی بر سکه‌های این حکمرانان نمود پیدا نکند. اما بررسی دقیق‌تر و نمونه سکه‌های کمیاب معرفی شده اثبات می‌کند شعار شیعی «و آله» بر سکه‌های برخی از حکمرانان آل بویه قابل مشاهده است. تاکنون از این حکمرانان آل بویه سکه‌هایی با شعار شیعی «صلی الله علیه و آله» معرفی شده است:

۱. «صمصام الدوله ابوکالیجار مرزبان بن عضدالدوله»، سکه نقره ضرب موصل سال

۳۷۴ هـ.^{۲۷}

۲. «عمادالدین ابوکالیجار بن سلطان الدوله»، دینار طلا ضرب مدینه السلام [بغداد] این

سکه در فاصله سال‌های ۴۴۰ - ۴۱۵ هـ ضرب شده است.^{۲۸}

۳. «عمادالدین ابوکالیجار»، سکه نقره ضرب بصره، سال ۴۲۷ هـ (سلیمانی، ۱۳۹۶:

۴۱۶).

با توجه به مکان ضرب، هر سه قطعه سکه معرفی شده آل بویه با شعار شیعی «و آله/ و

۲۶. برای اوضاع دینی و مذهبی ایران در دوره آل بویه، خصوصاً تشیع به تفکیک شهرها نک. (فقیهی، ۱۳۹۱: ۷۱؛ فقیهی، ۱۳۶۵: ۴۳۸-۴۴۴).

27. <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=175149>.

28. <https://www.royalmint.com/ourcoins/rahges/historiccoins/commonwealth-andworld-coins/BUNAYHID.gold>.

خاندانش» ضرب عراق است. (موصل - بغداد و بصره) اما کشف این سکه‌ها این احتمال را تقویت می‌کند که سکه‌هایی با شعارهای شیعی مشابه در قلمرو آل بویه در ایران نیز ضرب شده باشد و باید امیدوار بود در آینده معرفی شود. قابل ذکر است تأکید بر پاکی اهل بیت/ خاندان پیامبر به استناد آیه ۳۳ سوره احزاب و آیه ۲۹۳۹ سوره حج که دارای مفهومی شیعی است بر سکه‌های یکی از حکمرانان سلسله «علویان حسنی» (شاخه قاسمی) نیز نمود یافته است. این سکه طلا مربوط به «الحسن بن قاسم» معروف به «داعی صغیر» و ضرب آمل در سال ۳۰۸ هجری است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۴۷).^{۳۰}

آیه ۳۳ سوره احزاب: «انما یریدالله لیزهد عنکم الرجس اهل بیت و یطهرکم تطهیرا» ترجمه قرن چهارم از این آیه: «همی خواهد خدای تا ببرد از شما پلیدی ای اهل خاندان و تا پاک کند شما را، پاک کردنی» (طبری، تفسیر، مجلد ۳، ۱۴۲۷/۵).

آیه ۴۱ سوره حج: الذین ان مکنهم فی الارض اقاموا الصلاه و اتوا الزکاه و امروا بالمعروف و نهوا عن المنکر و لله عاقبه الامور.

ترجمه قرن چهارم از این آیه: آن کس‌ها که جای دادیم ایشان را اندر زمین بیای داشتند نماز را و بدادند زکوه را و بفرمودند به نیکی‌ها و وا دارند از ناشایستی‌ها و خدای راست سرانجام کارها (طبری، تفسیر، مجلد ۲، ۱۳۹۳: ۱۰۵۹/۴).^{۳۱}

قابل ذکر است سکه‌هایی زرین از «محمد بن بزرگ امید» از باطنیان الموت معرفی شده که بر آن عبارت: «صلوات الله علیه و علی آبائه الطاهیرین و ابناؤه ابداء» آمده است. این سکه

۲۹. اشپولر نوشته سوره ۲۲ (سوره حج) آیه ۳۹، اما در نمونه‌های معرفی شده بر حاشیه خارجی پشت سکه آیه ۴۱ سوره حج آمده است و نه آیه ۳۹. (نک. اشپولر، ۱۳۷۳: ۲۵۴/۲). برای تصویر سکه‌ای از جنس طلا ضرب آمل در سال ۳۱۱ هجری با آیه ۴۱ سوره حج (نک. سلیمانی، ۱۳۹۶: ۱۴۹).

۳۰. الحسینی اشاره به سکه زرینی از حسن بن قاسم با آیه ۳۳ سوره احزاب کرده که در سال ۳۰۶ هجری در آمل ضرب شده اما تصویری از این سکه ارائه نکرده است (الحسینی، ۱۳۹۳: ۲۶).

۳۱. این آیه در تفسیر طبری شماره ۴۰ است در صورتی که باید آیه ۴۱ باشد. دلیل این است که در این ترجمه قرن چهارمی آیه ۲۱ این سوره (ولهم مقمع من حدید) با آیه ۲۰ ادغام شده است (نک. طبری، تفسیر، ۱۰۵۵/۴).

در سال ۵۴۲ هـ در دیلم ضرب شده است. همین شعار بر دینار دیگری که نام حکمران ندارد اما در سال ۵۵۷ هـ در دیلم ضرب شده نیز مشاهده می شود (علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۴۱۱، ۴۱۲). این سکه نیز احتمالاً متعلق به «محمد بن بزرگ امید» است.

علاوه بر شیعیان زیدی و شیعیان امامی در قرن چهارم هجری شاهد نمود فعالیت های گروه دیگری از شیعیان، معروف به «شیعیان اسماعیلی» یا «هفت امامی» هستیم. در سال ۳۴۳ هـ عبارت تجلیلی «سیف آل محمد» و «علی خلیفه الله» و نام پیامبر و اسامی امامان شیعی اسماعیلی بر سکه های «وهسودان بن محمد» (حکومت حدود ۳۵۷-۳۳۰ هـ) حکمران سلسله «مسافریان» مشاهده می شود (مایلز، ۱۳۷۲: ۳۲۴، ۳۲۵؛ تراپی طباطبایی و وثیق، ۱۳۷۳: ۲۹۳، ۲۹۷؛ رضائی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۱۶). اسامی امامان اسماعیلی بر حاشیه خارجی پشت سکه شامل: محمد [پیامبر] / علی / الحسن / الحسین / علی / محمد / جعفر [صادق] / اسمعیل [بن جعفر] / محمد [بن اسمعیل] است (سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۲۹). این سکه در جلال آباد (طارم قزوین) ضرب شده است.^{۳۲} در پایان می توان بر این نکته تأکید کرد که سکه های شیعی ضرب شده در بازه زمانی سده دوم تا پایان سده هشتم هجری در ایران را می توان مربوط به سه فرقه شیعه: دوازده امامی / زیدی و اسماعیلی دانست.

نتیجه

بررسی شعارهای دینی - مذهبی به کار رفته بر سکه های اسلامی ضرب شده در ایران، در بازه زمانی سده دوم تا پایان سده هشتم هجری بیانگر تنوع قابل توجه شعارهایی است که بر این سکه ها نمود یافته است. بررسی ها نشان می دهد برخی از این شعارها بن مایه ای پیدا و پنهان شیعی دارد. منظور از پنهان بودن شعارهای شیعی، در لفافه بیان کردن این شعارهاست. به عنوان مثال شعارهایی مانند «آیه ۲۳ سوره شوری» و «و آله» در ادامه صلوات در قیاس با شعارهایی مانند علی ولی الله و نام دوازده امام بن مایه شیعی کم رنگ تری دارند. به طور کلی

۳۲. برای تطبیق جلال آباد با طارم قزوین (رک. سلیمانی، ۱۳۹۶: ۳۲۱؛ شاهمرادی و منتظرالقائم، ۱۳۹۶: ۵۰).

فرقه‌های شیعی در بازه زمانی مورد بحث شامل تشیع دوازده امامی / زیدی و اسماعیلی (هفت امامی) است. شعارهای شیعی نمود یافته بر سکه‌ها به تفکیک شامل: آیه ۲۳ سوره شوری - علی ولی الله - نام دوازده امام - کلمه «و آله» در ادامه صلوات و حتی در مواردی آیه ۸۱ سوره اسراء است. بررسی نام حکمرانان و انقلابیونی که بر سکه‌های خود این شعارها را به کار برده‌اند و همچنین گستردگی جغرافیایی قلمرویی که این سکه‌ها در آنجا ضرب شده بیانگر حضور شیعیان در جامعه اسلامی ایران در بازه زمانی پیش‌گفته است. نکته قابل توجه این است که در دوره مورد بحث ضرب سکه‌هایی با شعارهایی شیعی فقط مختص نواحی شمالی ایران نبوده و به استناد سکه‌های موجود در نواحی دیگر ایران نیز به صورت پراکنده سکه‌های شیعی ضرب شده است. سکه‌های شیعی از دو منظر می‌تواند مورد توجه قرار گیرد: نخست سکه‌هایی که درج شعارهای شیعی بر آن بیانگر اعتقادات شیعی حاکمی است که سکه بنام او ضرب شده و دیگری سکه‌هایی است که حکمرانان مسلمان سنی مذهب یا غیر مسلمان با شعارهای شیعی ضرب کرده‌اند که بیانگر احترام آن‌ها به باورهای شیعی رایج در جامعه اسلامی ایران است.

کتابنامه

- آژند، یعقوب (۱۳۶۵). قیام مرعشیان. تهران: کتاب‌های شکوفه وابسته به انتشارات امیرکبیر.
- آیین‌وند، صادق (۱۳۹۱). ادبیات سیاسی تشیع (از نیمه اول قرن اول هجری تا پایان قرن سوم هجری). چاپ دوم، نشر علم.
- اسمیت، جان ماسون (۱۳۶۱). خروج و عروج سربداران. ترجمه یعقوب آژند، تهران: دانشگاه تهران.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۳). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ج ۲، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد (۱۳۸۴). تاریخ اولجایتو. به کوشش مهین همبلی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۳). تاریخ کامل. ج ۷، ترجمه سیدحسن روحانی، تهران: اساطیر.
- الحسینی، محمدباقر (۱۳۹۳). شعرهای سکه‌های دوره اسلامی (پیام‌های ارشادی، دعوتی، و تبلیغی بر سکه‌های دوره اسلامی). ترجمه عبدالله قوچانی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- امین‌زاده، علی (۱۳۸۴). جنبش‌های شیعی در تاریخ ایران (با نگاهی ویژه به سربداران). سبزوار: امیدمهر.
- بوسه، هیرمیرت (۱۳۷۲). ایران در عصر آل‌بویه. تاریخ ایران کمبریج: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، ج ۴، گردآورنده رن. فرای، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- بیانی، شیرین (۱۳۸۲). تاریخ آل‌جلایر. چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- همو (۱۳۸۸). مغولان و حکومت ایلخانی در ایران. تهران: سمت.
- پاکزادیان، حسن (۱۳۹۶). تاریخ در سکه‌های سربداران. تهران: خواندنی.
- پطروشفسکی، ا. پ و یان، کارل و اسمیت، جان ماسون (۱۳۶۶). تاریخ اجتماعی - اقتصادی ایران در دوره مغول. ترجمه یعقوب آژند، تهران: اطلاعات.
- تاكر، ویلیام فردریک (۱۳۹۷). مدعیان مهدویت و هزاره گرایان نگاهی به جنبش‌های غالبان شیعی عراق در سده‌های نخستین. ترجمه حمید باقری، تهران: حکمت.
- ترابی طباطبایی، سیدجمال و وثیق، منصوره (۱۳۷۳). سکه‌های اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول. تبریز، مهد آزادی.
- ترابی طباطبایی، سیدجمال (۱۳۵۰). سکه‌های شاهان اسلامی ایران (۲). تبریز، نشریه شماره ۵ موزه آذربایجان.

حسنی رازی، سید مرتضی بن داعی (۱۳۶۴). تبصره العوام فی معرفه مقالات الانام. به کوشش عباس اقبال، تهران: اساطیر.

خالقی، علی (۱۳۹۵). اندیشه سیاسی شیعه در عصر ایلخانان. تهران: سمت.
دُران، دارلی (۱۳۸۴). نظام پولی و مسکوکات. تیموریان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
رضائی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳). سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان. تهران: سمت.

رویمر، هانس روبرت (۱۳۹۵). ایران در راه عصر جدید. ترجمه آذر آهنچی، تهران: دانشگاه تهران.
سامی، علی (۱۳۵۳). سکه‌های شاهان آل‌اینجو و آل‌مظفر در فارس و نموداری از پیشرفت مذهب تشیع در شیراز و فارس. در: مجموعه مقالات چهارمین کنگره تحقیقات ایرانی. در زمینه ادب و فرهنگ ایران، به کوشش محمدحسین اسکندری، ج ۲، شیراز، انتشارات دانشگاه پهلوی.
سامی، علی (۱۳۶۳). شیراز شهر جاویدان. شیراز: انتشارات لوکس (نوید شیراز).
سرافرازی، عباس (۱۳۹۴). شعائر شیعی بر سکه‌های اسلامی تا شکل‌گیری حکومت صفویان. شیعه شناسی، ۵۱/۱۳، ۲۶-۷.

سرفراز، علی اکبر و آورزمانی، فریدون (۱۳۷۹). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه. تهران: سمت.
سلیمانی، سعید (۱۳۹۶). تاریخ سکه در دودمان‌های محلی ایران (قرون سوم و چهارم هجری). تهران: برگ‌نگار.

شاهمرادی، سید مسعود (۱۳۹۹). تاریخ تشیع در ایران بر مبنای سکه‌شناسی از آغاز تا تأسیس صفویه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
شاهمرادی، سید مسعود و منتظرالقائم، اصغر (۱۳۹۶). تشیع در آذربایجان از آغاز تا طلوع دولت صفوی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

شمس اشراق، عبدالرزاق (۱۳۶۹). نخستین سکه‌های امپراتوری اسلام. اصفهان: سازمان چاپ پویا.
شمسی‌پور، حسین (۱۳۹۳). جلایریان در تاریخ ایران. تهران: طراوت.
صالحی، کوروش (۱۴۰۲). سکه‌های شیعی عصر ایلخانان مغول. تشیع در ایران به روایات فرهنگ مادی، دفتر اول، به کوشش محمدحسین افراخته و حمیدرضا آذری‌نیا، تهران: نشر نگاه معاصر، ۳۴۸-۳۱۸.

طبری، محمدبن جریر (۱۳۹۳). ترجمه تفسیر طبری. مجلد دوم و سوم (جلدهای ۴، ۵ و ۶)، به کوشش حبیب یغمائی، تهران: دانشگاه تهران.

عزیززاده، قربان (۱۳۷۲). یک سکه استثنایی از دوره دیالمه. میراث فرهنگی، شماره ۱۰-۱۱، صص ۷۸-۷۹.

عقیلی، عبدالله (۱۳۸۹). پول و سکه. تنظیم و بازبینی علی بهرامیان، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

همو (۱۳۷۷). دارالضربهای ایران در دوره اسلامی. تهران: موقوفات دکتر محمود افشار.

علاءالدینی، بهرام (۱۳۹۴). سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان. تهران: فرهنگسرای میردشتی.

همو (۱۳۹۵). سکه‌های ایران دوره ایلخانان مغول. تهران: برگ‌نگار.

همو (۱۳۹۶). سکه‌های ایران از انقراض ایلخانان مغول تا استیلای تیمور گورکان. چاپ اول، تهران: برگ‌نگار.

فقیهی، علی اصغر (۱۳۶۵). آل‌بویه نخستین سلسله قدرتمند شیعه با نموداری از زندگی جامعه اسلامی در قرن‌های چهارم و پنجم. تهران: انتشارات صبا.

همو (۱۳۹۰). تاریخ آل‌بویه. تهران: سمت.

کاهن، کلود (۱۳۵۶/۲۵۳۶). آل‌بویه. دانشنامه ایران و اسلام، ج ۱، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. مایلز، ج. ک. (۱۳۷۲). سکه‌شناسی. تاریخ ایران کمبریج: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، جلد چهارم، گردآورنده ر.ن. فرای. ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

نامه ابوبکر خوارزمی به شیعیان نیشابور (۱۳۶۲). ادبیات انقلاب در شیعه، ج ۲، ترجمه صادق آینه‌وند، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

نقشبندی، ناصر سید محمود (۱۳۶۹). درهم اسلامی. جزء اول (درهم‌های عرب ساسانی). ترجمه امیر شاهد، بی‌جا: اهل‌البیت (ع).

وثیق، منصوره (۱۳۸۶). تشیع در ایران به روایت سکه‌های تاریخی. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۱۴ و ۱۱۵، صص ۹۰-۹۷.

هالم، هانیس (۱۳۸۹). تشیع. ترجمه محمدتقی اکبری، تهران: نشر ادیان.

Diler, Omer (2006). *Ilkhanids: Coinage of the Persian mongols*. Istanbul.

Stephen Album, Rare Coins, Auction 21, 15-16 January 2015. Lot 550, p. 46.

<https://www.royalmint.com/ourcoins/rahges/historiccoins/common-wealth-andworld-coins/BUNAYHID.gold>.

<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=175149>